

Розділ II

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ, НАУКИ ТА ОСВІТИ

УДК: 94(411).08/37.1./324.“XIX/XX”

О. О. Крижановська

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), OksanaKri@i.ua

ВПЛИВ РЕФОРМИ 1861 р. НА ОСВІТУ СЕЛЯН УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

Селянська реформа, покликана зробити свій внесок у справі модернізації Російської імперії, ініціювала численні трансформації у найрізноманітніших сферах життя країни. Її впровадження внесли зміни в аграрну сферу, між-станові відносини, взаємовідносини влади та громадян. Зміни у статусі селян, породжені реформою, вимагали від представників найчисельнішого стану виходу за рамки патріархальної культури, основу якої складали моральні та релігійні норми та особистісні стосунки. Скасування кріпосного права не лише перетворювало селян на суб'єкт права, а й символізувало поступове зростання юридичних норм в житті селян й переважання формальних стосунків над особистісними. Це, у свою чергу, вимагало від селян більш свідоме та активне включення у суспільні процеси, що потребувало кардинальних змін у ставленні до освіти й зростанню кількості грамотних селян, що цінували освіту.

Ключові слова: селянська реформа, модернізація, самоврядування, селянство, освіта.

O. O. Kryzhanovska

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), OksanaKri@i.ua

**THE INFLUENCE OF THE REFORM OF 1861
ON THE EDUCATION OF PEASANTS OF UKRAINE
(THE SECOND HALF OF THE XIX — EARLY XX CENTURY)**

Abstract

Peasant reform, designed to make its contribution to the modernization of the Russian Empire, initiated numerous transformations in a variety of spheres of life of the country. Its introduction brought about changes in the agrarian sphere, interstate relations, relations between the authorities and citizens. Changes in the status of the peasants, caused by the reform, demanded from the representatives of the most numerous state to go beyond patriarchal culture, which was based on moral and religious norms and personal relations. This, in turn, required more conscious and active inclusion of peasants in social processes, which required radical changes in the attitude towards education and the growth of literate peasant values that appreciated education.

Keywords: *peasant reform, modernization, self-government, peasantry, education.*

Селянська реформа 1861 р. не лише проголосила скасування кріпосного права, але й стала першим кроком та у той же час імпульсом до модернізації всієї Російської імперії. Це, у свою чергу, вимагало негайних та кардинальних трансформацій суспільного життя як країни в цілому, так і регіонів та земель, які входили до її складу. Розгортання модернізаційних процесів, що охоплювали ряд найважливіших сфер життя — економічної, політичної, міжстанових відносин, — вимагали від селянства пристосування до нових умов життя та сільськогосподарської діяльності.

Важливою складовою реформаційних процесів стали масштабні зміни в житті та становищі найчисельнішого стану тогочасного суспільства — селянства. З огляду на це, глибоке та всебічне дослідження динаміки соціальної поведінки українських селян, їх пристосування до нових умов соціального, правового й культурного життя та змін у сфері суспільних відносин не втратило своєї актуальності в сучасних реаліях історичної науки.

В умовах глибоких та всебічних зрушень в найважливіших сферах життя, необхідності пристосування до нових форм господарювання та

незворотного оновлення суспільного життя, фактично стали переломним етапом та своєрідною межею між традиційним та модерним суспільством. Тому в реаліях потужних змін особливу увагу до себе привертала потреба селян в здобутті основ грамоти та освіти. Тому саме в пореформений період важливим було формування основних типів початкових шкіл. Крім того, громадськість посилювала свій вплив й спромоглася зреалізувати свій вплив на розвиток шкільної справи через мережу навчальних закладів органів місцевого самоврядування. Значних зусиль було докладено для вдосконалення наявних та створення нових шкіл, впровадження нових методик навчання й гуманізації навчально-виховного процесу. Стала приділятися увага справі підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів, в тому числі й для сільських шкіл.

Вітчизняна історіографія зробила перші кроки у вивченні питань освіти селян в пореформену епоху ще в другій половині XIX ст. Саме у цей час з'явилися доробки, в яких розкривались основні завдання, плани та ресурси товариств для поширення грамотності, що діяли по всій Російській імперії, в тому числі й на українських землях¹, а також доробки, посвячені історії народної освіти².

На початку XX ст. опубліковано ряд джерел³ та публікацій в різного роду періодичних виданнях з питань історії народної освіти⁴, стану⁵ та діяльності церковнопарафіяльних шкіл на українських землях⁶, школам грамоти⁷, в тому числі навчальних закладів для дівчаток⁸.

Дослідження процесів модернізації та змін, викликаних ними, в повсякденному житті, менталітеті та моделі поведінки українських селян

¹ *Миропольский С. И.* Задачи, планы и силы “Обществ для распространения грамотности” в России // *Семья и школа*. — 1873. — № 7, кн. 2. — Ч. 2. — С. 139–184.

² *Лотоцкий А.* Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем // *Образование*. — 1896. — № 4.

³ Сборник распоряжений по Министерству Народного просвещения: 1874–1876 гг. — СПб., 1901. — Т. 1–6; *Фальброк Г., Чарнолуцкий В.* Настольная книга по народному образованию: Законы, распоряжения, инструкции, уставы. — СПб. — 1904. — Т. 1–3.

⁴ *Шафранов И. А.* К истории народного образования в южнорусских губерниях // *Киевская старина*. — 1902. — Т. 29, кн. 2. — С. 77–83.

⁵ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1890–91 уч. г. // *Полтавские епархиальные ведомости*. — Ч. оф. — 1892. — № 6. — С. 218–254, 389.

⁶ Церковно-приходские школы в 1885 г. // *Полтавские епархиальные ведомости*. — Ч. неоф. — 1888. — № 1. — С. 19–25.

⁷ Последнее законодательное слово о школах грамоты // *Церковноприходская школа*. — 1891. — Кн. 3. — С. 132–148.

⁸ О школах церковно-приходских, грамоты и отдельных школах для девочек // *Церковно-приходская школа*. — 1895. — Кн. 1. — С. 3–9.

довгий час залишалися поза увагою дослідників. Відповідні студії з'явилися вже у пострадянський період, адже радянські дослідження характеризувались акцентуванням уваги на соціально-економічних проблемах та питаннях селянського руху. Тому навіть у працях, присвячених психології селянства, його духовному світу, духовні потреби та запити згадувались лише побіжно⁹; й лише на рубежі радянської та пострадянської епох з'явилися дослідження, в яких увага стала приділятися, зокрема, книжковій культурі селян¹⁰ та спростовувались твердження про їх тотальну неграмотність.

Пострадянська історіографія відзначилась доробками, присвяченим політиці царського уряду щодо церковнопарафіяльних шкіл в Україні в пореформений період, основним напрямкам реформування початкової освіти духовного відомства, створенню мережі церковнопарафіяльних шкіл та джерелам їх матеріального забезпечення¹¹. Окремою темою наукових досліджень стало висвітлення діяльності земських установ в освітній сфері¹². Не були обійдені також увагою дослідників й питання впливу народної ініціативи в розвитку освіти¹³.

Коло знань селян в пореформену епоху, як і в більш ранні періоди, включало в себе головним чином систему знань, тісно пов'язану з працею на землі (географія й мікроклімат регіону проживання), технології, прибуткамні сільськогосподарській діяльності, основи соціальних та моральних уявлень життя в общині та родині, традиції їх функціонування та основні аспекти святкової культури¹⁴.

Основними рисами селянського менталітету були абсолютизація фізичної, сільськогосподарської праці, низька соціально-політична актив-

⁹ *Зотова О. И., Новиков В. В., Шорохова Е. В.* Особенности психологии крестьянства (прошлое и настоящее). — М., 1983.

¹⁰ *Громыко М. М.* Грамотеи и книжники // *Громыко М. М.* Мир русской деревни. — М., 1991. — С. 169–194.

¹¹ *Петренко І. М.* Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). — Полтава, 2008. — 161 с.; *Її ж.* Якою була освіта в церковнопарафіяльних школах Полтавської губернії // *Постметодика.* — 2002. — № 5–6. — С. 33–38, 236.

¹² *Гавриш Р. М.* Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 роках: дис. ... канд. іст. наук. — Полтава, 1998. — 177 с.

¹³ *Левченко І. М.* Роль народної ініціативи в розвитку початкової та середньої освіти на Лівобережній Україні в 1825–1860 рр.: дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2002. — 203 с.; *Коляда І. А., Ковальчук Т. В.* Участь повітових органів земського самоврядування в розвитку початкової освіти України (друга половина 1860-х рр.) // *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* — К., 2017. — Вип. 27. — С. 206–216.

¹⁴ *Мирошниченко П. Я.* Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.). — Донецк, 1999. — С. 121.

ність та перевага традиційного буття над викликами та перспективами модернізації. Модернізаційні процеси сприяли трансформаціям в аграрних відносинах, однак у той же час поступово впливали на традиціоналізм і світосприйняття селян¹⁵. Саме завдяки ним селянство пережило значну трансформацію, яка істотно змінила спосіб його життя й перетворювала його на політично значущу силу. Стартовою точкою перетворень було незалежнення селян від поміщиків. Досвід модернізації показав: чим раніше відбулося це звільнення, тим більших та значущіших перетворень зазнавало селянство¹⁶. Ситуація в Російській імперії відрізнялася тим, що звільнення селян тут відбулося значно пізніше, ніж в країнах Європи, що не могло не вплинути на темпи та ефективність модернізаційних процесів в країні в цілому.

Однією зі сфер, в якій відбувалися зміни, була освітня, тим більше, що існувала нагальна необхідність подолання наслідків кріпосного права: байдужості поміщиків до рівня грамотності селян, відсутності джерел фінансування сільських шкіл, а також приміщень для навчальних закладів та підручників. Відчувалась істотна нестача педагогічних кадрів¹⁷. Ще одним спадком епохи кріпосництва, що потребував подолання, був недостатній рівень грамотності населення. Навіть в імперській столиці — Санкт-Петербурзі — наприкінці 1860-х рр. доля неписьменних (за виключенням дітей до 7 років) складала 44%. В Москві ж за переписом 1871 р. неписьменних було 55%. В губернських імперських містах їх число зросло до 60–70%, повітових — 70–80%, В селах же місцеві мешканці, що оволоділи грамотою, зустрічались нечасто.

Потребувало кардинальних змін ставлення самих селян до навчання та освіти. Хоча самі селяни ставилися до книги з глибокою повагою, протягом тривалого часу особливої потреби у читанні, тим більше регулярному, вони не відчували. Їх картина світу формувалася в умовах повсякденного спілкування з оточенням та трудовій діяльності, базованій на відтворенні засвоєних форм господарювання, що не передбачало раціоналізації діяльності. Тому селяни не відчували потреби звертатися до іншого досвіду, запозиченого к тому числі з літератури на сільськогосподарську тематику. Навчання дітей здійснювалося в умовах їх особистої участі в сільськогосподарській праці та господарській роботі дорослих.

¹⁵ Бондар В. В., Присяжнюк Ю. П. Сучасна історіографія пореформеного селянства // Український історичний журнал. — 2011. — № 2. — С. 199.

¹⁶ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота. — К., 2006. — С. 246.

¹⁷ Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX — початку XX ст. — Біла Церква, 2008. — С. 14.

Передача відповідних знань здійснювалася у безпосередній повсякденній діяльності, й тому знання, передані через письмо, вважалися другорядними й сприймалися важко й з обережністю¹⁸.

Скасування кріпосного права привело до значних змін як у статусі селян, так й їх житті та ставленні до освіти, адже зі здобуттям волі вони стали суб'єктом права. Якщо кріпаки перебували під повною опікою пана, то звільнені селяни вже самостійно долучалися до чисельних та найрізноманітніших відносин з державою, владою та представниками інших станів й брали участь у діяльності земських установ¹⁹. Інтенсивне формування принципово нових суспільних відносин, насамперед в політико-правовій сфері, означало необхідність знайомства з установчими грамотами, різноманітною документацією, податковими книгами, циркулярами та розпорядженнями влади, вироками та обліком та реагування на них. Це, у свою чергу, спонукало селян не лише до опанування грамотою, а й до залучення до читання, що мало стати важливим шляхом до отримання важливої та корисної інформації²⁰. Опанування грамотою ставало справою значущою, адже село, яке в кріпосницьку епоху обмежувалось знанням вотчинної влади поміщика та його економів, в пореформені часи інтегрувалося в рамки писемних регламентацій. Крім того, встановлення чітких правових норм ініціювало виникнення в сільському начальстві поєднання представницького (інтересів виборців) та адміністративного (знаряддя державної влади) начал. Звичайні ж хлібороби прагнули опанувати грамотою з метою розгледіти у документах, з якими доводилося мати справу, збіг їх суті з тим суспільним ідеалом, який подовжували відтворювати їх уява, бажання та прагнення²¹.

Здобуття освіти вносило знані зміни в життя селянина. Вивчившись, він отримував нагоду отримати місце й, отож, змінити рід діяльності, що перетворювало його зі свого брата-мужика, на панича, який, зі зміною соціального статусу, зраджував своє хліборобське оточення²². Здобуття освіти означало в переважній більшості випадків також зміну мови спілкування, адже на українських землях навчальні заклади слугували

¹⁸ Кароєва Т. Провінція у галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини XIX — початку XX ст. — Вінниця, 2014. — С. 235.

¹⁹ Лотоцкий А. Отчет гласного от крестьян о первом Черниговском губернском земском собрании 1865 г. // Киевская старина. — 1895. — Т. 48. — № 1. — Отд. 2. — С. 1–5.

²⁰ Кароєва Т. Вказ. праця. — С. 234–235.

²¹ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. — Черкаси, 2007. — С. 388.

²² Там само. — С. 390.

інструментом русифікації. Школи з малоросійською — українською — мовою якщо й засновувались, то, як це було з церковнопарафіяльними закладами на Правобережній Україні, лише з метою створення ефективної конкуренції польській початковій школі²³.

Питання, варте особливої уваги, пов'язане з колом читання українських селян. Селянська реформа ініціювала повільне та поступове розмивання традиційного укладу життя. Завдяки цьому змінювались форми комунікації, які, в свою чергу, сприяли укоріненню читання в селянському способі життя. Виникнення потреби у нових способах та видах комунікації, серед яких все більше значення стала займати її книжкова форма. Селяни все частіше долучалися до читання, й таким чином створювалося середовище, в якому книга була звичною та буденною, й водночас прищеплювала смак до читання²⁴.

Шляхи проникнення книг в селянське середовище були різними. Можна говорити про старовинні рукописні книги й першодруки, новітні підписні видання, принесені рознощиком зразки лубочної літератури. Книжкова культура поширювалась від церкви та школи, від родин, що ретельно зберігали скарби духовної старовини, й у той же час від тих, хто надавав перевагу новим зразкам та літературних творів найрізноманітніших жанрів, що привозились з великих міст²⁵.

Серед книг, яким селяни надавали перевагу, були релігійні видання; світські ж досить повільно завойовували увагу²⁶. За змістом же література мала бути у першу чергу зрозумілою. Про це свідчить те, що під час революції 1905 р. в Російській імперії було скасовано обмеження на видання та поширення літератури українською мовою, Борис Грінченко організував опитування сільських учителів про те, наскільки селяни розуміли творчість Тараса Шевченка. І чи не найпопулярнішим твором Кобзаря в селянському середовищі була його поема “Катерина”. Мешканці сіл по-різному сприймали головну героїню поеми: дівчата й молоді жінки плакали над її долею. Парубки посміювалися з Катерининих гріха та довірливості. Селяни ж, що належали до старшого покоління, були невдоволені неморальним змістом поеми. Крім “Катерини”, селяни охоче читали Шевченкові поетичні твори на лірично-побутові сюжети — “Наймичку”, “Причинну”, “Утоплена” й “Тополю”. У той же час досягнути

²³ Кошопан О. Ф. Політичні передумови розвитку освіти на Поділлі в пореформений період // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій університету Україна. — 2012. — № 5. — С. 91.

²⁴ Присяжнюк Ю. Вказ. праця. — С. 240.

²⁵ Громыко М. М. Указ. соч. — С. 169.

²⁶ Присяжнюк Ю. Вказ. праця. — С. 236–236.

поєми на історичні сюжети їм було набагато складніше, адже для цього потрібно було орієнтуватись в історичних подіях минулого, у той час, як саме таких знань сільським читачам не вистачало²⁷.

Тому вкрай необхідними були перетворення в освітній сфері. З одного боку, самодержавство усвідомлювало, що нижчий рівень освіти народу забезпечував більш просте ним управління, з іншого — масштабна модернізація суспільства, що розгорталася, зумовлювала гостру потребу у добре освічених та кваліфікованих спеціалістах. Крім того, піднесення загального освітнього та культурного рівня населення забезпечувало впровадження новітньої техніки, передових технологій та ефективніших форм організації праці.

У 1864 р. набуло чинності Положення про початкові народні училища, за яким усі бажаючі, незалежно від станової приналежності та віку, отримували право отримання початкової освіти. Училища підпорядковувалися міністерству народної освіти й призначалися у першу чергу саме для селян та мешканців сільської місцевості. 1875 р. запроваджувалася Інструкція для двокласних та однокласних сільських училищ міністерства народної освіти, що регулювала діяльність сільських навчальних закладів. Так, документ визначав трирічний термін навчання в однокласних училищах, протягом якого учні мали освоїти Закон Божий, слов'янську грамоту, російську мову, основи письма й арифметику. В двокласних училищах навчалися п'ять років, а зміст навчальної програми був набагато насиченішим; учні знайомилися з основами історії, географії, природознавства, креслення та церковного співу. Враховуючи характер училищ та те, що в них мали отримувати освіту вихідці з селян, навчальний процес міг доповнюватися освоєнням знань, необхідних в сільському господарстві: відповідних ремесел, рукоділля, садівництва, городництва та бджільництва. Тогочасні реалії діяльності сільських училищ були так, що ці навчальні заклади могли повноцінно функціонувати лише за умови їх спільного утримання міністерством народної освіти разом з іншими засновниками, такими, як сільські общини, земства та дворяни-благодійники. На початку XX ст. 84% коштів на потреби шкіл виділяли земства, 14% — міністерство освіти, й, нарешті, 2% — духовне відомство.

Наприкінці XIX ст. кількість початкових шкіл на українських землях порівняно з 1856 р. зросла в 13 разів й досягла майже 17 000. Лише в Катеринославській губернії число одних лише земських шкіл за чверть

²⁷ Грицак Я. Вказ. праця. — С. 165–166.

століття — з 1871 по 1896 рр. зросло з 48 до 736²⁸. Проте, навіть таких кардинальних зрушень було недостатньо, адже не охоплені шкільним навчанням залишилося понад 70% дітей. Через це відсоток тих, хто отримав освіту, в українському суспільстві в цілому й в селянському середовищі зокрема, був на рубежі віків ще досить низьким — у різних губерніях України він коливався від 15,5 до 27,9% (рівень грамотності по Російській імперії в цілому становив 21%)²⁹.

Чи не найважливішою реформою, що стояла біля витоків функціонування сільської школи, стала Земська реформа 1864 р. Положення про земські установи від 1 січня 1864 р. підпорядкувало губернським та повітовим земствам ряд установ, у тому числі й навчальні заклади. Таким чином, одним з результатів модернізаційних перетворень стала поява земських шкіл, заснування яких стала результатом спільних зусиль держави та громадськості. Ситуація, що склалась, прискорила розвиток теоретичних моделей народної освіти, що акцентували увагу та зусилля на її специфіку не тільки з державної точки зору, але й з позицій педагогічної теорії. Статус земської школи був подібним до статусу сільської, адже обидва види навчальних закладів мали ряд спільних рис, таких, як територіальна специфіка, зв'язок із сільськогосподарським виробництвом та нерідко залежність від нього, а також невелика їх кількість³⁰.

Одним з результатів освітньої реформи 1884 р. та ведення в дію “Правил про церковнопарафіяльні школи”, діючі на українських землях школи грамотності перейшли під контроль Святійшого Синоду. Затверджені 4 травня 1891 р. “Правила про школи грамотності”, згідно з якими, а також з доданим до них циркуляром, санкціонувався відкриття нових шкіл грамотності, де вже діяли школи духовного відомства, мало погоджувати введення в дію новоутворених навчальних закладів з Єпархіальною вчительською радою та отримати від неї відповідний дозвіл. Також у справі відкриття нових навчальних закладів для народу, в тому числі й селян, мали враховуватися місцеві умови й реалії³¹.

²⁸ *Лень А.* Забезпечення харчової промисловості України інженерно-технічними кадрами в другій половині XIX — на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. — 2012. — Вип. 2. — С. 39.

²⁹ *Бойко О. Д.* Історія України. — К., 2002 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/history/boyko_iu/chapter9/904.htm

³⁰ *Окушова Г. А., Пьяных Е. Г.* Народная школа в дореволюционной России: теоретико-методологические основания и организационная практика // Вестник Томского государственного педагогического университета. — 2010. — № 11. — С. 70–71.

³¹ *Юрченко О.* Розвиток освіти на Поділлі на початку XX століття // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. — 2015. — Вип. 20. — С. 88.

На початку XX ст. все більше селян не лише опановували грамоту, але й досягали значних успіхів, стаючи дописувачами періодичних видань, адресованих аграріям (“Хуторянин”³², “Селянин”³³, “Хлебороб”³⁴).

Активізувалась й урізноманітнювалась й політика у сфері народної освіти. В законодавчому відношенні питання організації народної освіти в черговий раз був поставлений на порядок денний у першій половині 1864 р. Приводом до цього послужила земська реформа 1 січня 1864 р., втілення в життя якої наділила земства правом будівництва, керівництва й управління місцевими, у тому числі й сільськими школами. 14-го червня того ж року було затверджено “Положення про початкові народні училища”, що передавало церковнопарафіяльні училища в компетенцію училищних рад, що склалися з чиновників міністерств народної освіти та внутрішніх справ й представників закладів, що утримували школи. Головою губернської училищної ради зазвичай призначався єпархіальний архієрей, що, ймовірно, можна розглядати як поступку духовному відомству.

Таким чином, стикнувшись з необхідністю вирішенням питання про те, якою — духовною чи світською — мала бути початкова народна освіта, кому підпорядковуватися, Олександр II не став на бік церкви³⁵.

Зусилля влади у справі народної освіти концентрувалися у кількох важливих напрямках. Розвивалась мережа навчальних закладів, в яких могли навчатися селяни. Земства отримали право відкриття двокласних

³² *Барган И.* (крестьянин). О запашке навоза // *Хуторянин*. — 1914. — № 7. — С. 207–208; *Бобко И.* (крестьянин). Из сообщений хлебороба. О посадке деревьев // Там же. — 1914. — № 14. — С. 206–207; *Егорушкин О.* (хлебороб). Из сообщений хлеборобов. Какое улучшение я ввел в своем хозяйстве и почему // Там же. — 1914. — № 30–31. — С. 876–877; *Кошиль С.* (крестьянин) Из сообщений хлеборобов (Выгоды очистки зерна) // Там же. — 1914. — № 1. — С. 21–22; *Плужник П.* (крестьянин). Из сообщений хлеборобов. Влияние сельскохозяйственного общества на население // Там же. — 1914. — № 57. — С. 1337; *Яценко И.* (крестьянин). Из сообщений хлеборобов. Как мы сделали хуторянами // Там же. — 1914. — № 2. — С. 51–53.

³³ *Борис В.* (крестьянин). Корреспонденция // *Селянин*. — 1908. — № 12. — С. 28–29; *Литвинов С.* (крестьянин) Корреспонденции // Там же. — 1909. — № 4. — С. 124–126; *Сиромеха В.* (крестьянин). О деревенских неурядицах // Там же. — 1914. — № 14. — С. 389–391.

³⁴ *Литвиненко С.* (крестьянин). Селянські надії // *Хлебороб*. — 1908. — № 5. — С. 56–58.

³⁵ *Калачев А. В.* Церковно-приходская школа в системе народного образования [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/tserkovno-prihodskaya-shkola-v-sisteme-nachalnogo-narodnogo-obrazovaniya>

сільських училищ³⁶. Регламентувався порядок відводу земельних ділянок для їх спорудження³⁷; на будівництво земських шкіл, в тому числі й сільських, виділявся казенний ліс³⁸. Приділялася увага санітарному стану народних навчальних закладів³⁹. Важливим напрямком піклування про потреби сільських шкіл було відкриття складів навчальних посібників та літератури, необхідних для забезпечення навчального процесу⁴⁰. Фінансування шкіл та виплата заробітної плати вчителям, що в них працювали, нерідко покладалися водночас на земства та місцеві селянські общини⁴¹. Траплялося, що на задоволення актуальних потреб сільської школи йшли зібрані штрафи. Так, мешканці села Білорукавка на Поділлі на мировому сході, що відбувся 24 березня 1862 р., дійшли згоди, що пияцтво у їх середовищі поширюється головним чином шинкарями, які, незважаючи на заборону, продавали горілку не лише за гроші, а й за речі. З огляду на це вони попрохали поміщиків виселити тих корчмарів зі своїх маєтків, а самі корчми передати тим з селян, що мали славу людей моральних, тверезих та, по можливості, грамотних. Тих же п'яниць, що заглядали до корчми навіть вдень, особливо ж літом, коли сільськогосподарські роботи були в розпалі, вирішили штрафувати на суму від 3 злотих 10 грошей до 13 злотих 10 грошей. Зібрані кошти постановили витратити на купівлю книг для місцевої школи. Аналогічне рішення — направляти весь прибуток з сільської корчми на потреби школи — ухвалили й мешканці ще одного подільського села — Долиняни⁴².

Особлива увага приділялася сільським учителям, їх кваліфікації та можливостям виконання своїх професійних обов'язків. Оскільки рефор-

³⁶ Доклад о предоставлении земству права открывать двухклассные сельские училища // Земский сборник Черниговской губернии. — 1898. — № 2–4, прил.

³⁷ Издание управою правил для отвода земельных участков от казны сельским школам // Земский сборник Черниговской губернии. — 1900. — № 4.

³⁸ К вопросу об отпуске казенного леса на постройку земских школ // Земский сборник Черниговской губернии. — 1901. — № 2.

³⁹ Санитарные вопросы сельской народной школы по данным о школах Конопского земства. В. В. Шеболдаева // Земский сборник Черниговской губернии. — 1886. — № 7–8. — С. 33, 45, 75; № 9–12. — С. 24, 45, 53.

⁴⁰ Об открытии в г. Чернигове склада учебных пособий и книг для земских сельских школ губернии // Земский сборник Черниговской губернии. — 1876. — № 1–4. — С. 89.

⁴¹ Дело об исправном внесении земствами и сельскими обществами сумм на содержание школ и о своевременной выдаче жалования учителям // Земский сборник Черниговской губернии. — 1900. — № 4.

⁴² Красовський Я. Й. Подільський селянин пореформеної доби в оцінці авторів “Подольских епархиальных ведомостей” // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. — Вінниця, 2007. — Вип. 12. — С. 199–203.

ми, передусім селянська, посилила потребу в освіті серед селян й їх прагнення до опанування грамотою, для підготовки вчителів, яких не вистачало особливо в селах, виникла й розширювалась мережа відповідних учбових закладів. На першому місці за характером та якістю підготовки педагогічних кадрів були університети та учительські інститути. Підготовкою вчителів займалися також учительські семінарії, церковно-учительські школи, постійні педагогічні курси та короточасні курси при земствах.

Для педагогів, що навчали дітей на селі, не лише скликались фахові з'їзди⁴³. Організовувались курси, як короткострокові⁴⁴, так й річні, основною метою діяльності яких була підготовка і підвищення кваліфікації педагогічних кадрів для сільських навчальних закладів⁴⁵ й випускникам яких надавалася матеріальна допомога⁴⁶. Додатково сільським учителям надавалися спеціальні кредити, призначені для полегшення розповсюдження серед селян корисних для них книг⁴⁷.

Актуальним було питання підручників. Друга половина XIX ст. й пореформена епоха зокрема відзначилася виходом близько 145-ти підручників для навчання української грамоти. Основа більшості з них будувалася на церковно-релігійних матеріалах⁴⁸.

Всього в селах України на 1898 р. налічувалося 27 000 учителів, 755 000 учнів та близько 14 000 шкіл. Кількість останніх, зокрема початкових, порівняно з серединою XIX ст. у підросійській Україні зросла в 12 разів. Однак й такий, здавалось б швидкий, ріст, не міг забезпечити потребу основні мас населення України в початковій освіті, адже переважна більшість (80%) базових навчальних закладів представляла собою

⁴³ Учреждение съезда сельских учителей в Конотопском уезде // Земский сборник Черниговской губернии. — 1870. — № 5. — С. 50.

⁴⁴ Краткосрочные педагогические курсы и курсы церковного пения для учителей церковно-приходских школ и школ грамоты Лубенского уезда // Киевская старина. — 1894. — Т. 44. — С. 135–141.

⁴⁵ Удовлетворение ходатайства земств об устройстве одногодичных курсов для подготовки учительниц и учителей сельских начальных училищ // Земский сборник Черниговской губернии. — 1902. — № 2; Об устройстве педагогических курсов для сельских учителей // Там же. — 1873. — № 12. — С. 87; Об открытии в г. Чернигове подготовительных курсов для сельских учителей // Там же. — 1873. — № 6. — С. 33.

⁴⁶ О выдаче пособий бывших на педагогических курсах сельским учителям и учительницам // Там же. — 1876. — № 8–12. — С. 87.

⁴⁷ Об открытии нового кредита сельским учителям для распространения полезных книг // Там же. — 1884. — № 4–5. — С. 105.

⁴⁸ *Льчук Ю.* Як українських селян вчили читати: читацькі експерименти Х. Д. Алчевської, Б. Д. Грінченка і С. Я. Ан-ського на межі XIX–XX століть [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.researchgate.net/publication/311268345>

церковнопарафіяльні школи, навчальна програма в яких обмежувалася читанням духовної літератури та вивченням молитов. Істотно ускладнювала ситуацію й заборона друку та розповсюдження літератури українською мовою, а також жорстке цензурування навчальних матеріалів та освітніх програм, що, у свою чергу, гальмувало формування масової читацької аудиторії. Поява ж різноманітних авторських букварів та читанок українською мовою сприяла лише навчанню грамоті, однак не була в змозі прискорити розвиток культури читання та самоосвіти селян⁴⁹.

Тим не менше, основним джерелом формування сільської педагогічної інтелігенції були представники саме нижчих верств населення. Так, 1881 р. серед сільських вчителів України 44,1% були вихідцями з сільського духовенства, 26,7%, тобто більше чверті — з селян, 8% — міщан та ремісників та 4% — солдатських чинів. Таким чином, 2/5 (близько 40%) їх складу були з вихідцями з низів⁵⁰. Значна кількість вчителів з селян в пореформений період пояснювалась тим, що в учительських семінаріях та інститутах навчалось значна кількість представників цього стану. Учительські семінарії користувались особливою популярністю у селян через те, що програма вступного іспиту обмежувалась обсягом програми двокласного початкового училища, саме навчання було безкоштовним й, крім того, сільські вчителі звільнялися від всіх особистих повинностей⁵¹.

Велась робота з відкриття та облаштування⁵² сільських бібліотек й комплектації їх популярними брошурами для безкоштовного розповсюдження серед селян⁵³, що поєднувалась із заходами, спрямованими на полегшення придбання селянами корисних для них книг⁵⁴.

Та, незважаючи на зусилля, що докладалися, прагнення російської влади кардинально змінити на краще життя селян, в тому числі через підвищення їх освітнього рівня, не досягли своєї мети. На заваді успіху стояло те, що реформи, в тому числі зміни в освітній сфері, здійсню-

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Модернізаційні процеси в соціальній сфері [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://pidruchniki.com/11221213/istoriya/modernizatsiyni_protsezi_sotsialniy_sferi

⁵¹ Юрченко О. Вказ. праця. — С. 92.

⁵² Устройство в уездах Черниговской губернии сельских библиотек // Земский сборник Черниговской губернии. — 1900. — № 1; Учреждение сельских библиотек для чтения в некоторых селах Харьковской губ., в селе Ростовке Пензенской губ. // Там же. — 1881. — № 4. — С. 158.

⁵³ Ходатайство о разрешении помещать в сельские библиотеки и бесплатно раздавать населению бесплатные брошюры // Там же. — 1900. — № 11.

⁵⁴ Меры к облегчению приобретения крестьянами полезных книг // Там же. — 1901. — № 6.

валися в умовах збереження імперських структур та самодержавства. Тому освітня сфера продовжувала залишатись одним з потужних й ефективних засобів політичного впливу царизму на підтримку курсу щодо русифікації українських земель, Крім того, відчувався суттєвий розрив між введенням зі 1864 р. всестанової освіти та різкою нестачею шкіл, в яких могли навчатися селянські діти, україномовних навчальних посібників, які б знайомили учнів з історією, культурою та традиціями українського народу, а також національних педагогічних кадрів. Тому в умовах, що склалися, намагання підвищити освітній рівень селян головним чином, що реалізовувалися шляхом посилення російського впливу, й без врахування національного фактору в освіті або ж через нехтування ним, зазнавали невдачі. Значна кількість потенційних учнів через брак шкіл та підручників залишалась поза навчальним процесом. Ті ж з селян, що навчилися грамоті, нерідко відчували труднощі в подальшій самореалізації, а саме ж українське село в основній своїй масі практично не відгукнулось на русифікаційні процеси, що активно впроваджувалися в освітній сфері. Зміни в селянському середовищі відбувалися досить повільно; помітний відхід від патріархального буття, характерний для нього, став спостерігатися лише на початку XX ст.

REFERENCES

1. Boiko, O. D. (2002). *Istoriia Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bondar, V. V., & Prysiazhniuk, Yu. P. (2011). Suchasna istoriohrafia poreformenoho selianstva. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2, 180–201. [in Ukrainian].
3. Gromyko, M. M. (1991). Gramotei i knizhniki. In M. M. Gromyko (Author), *Mir russkoj derevni* (pp. 169–194). Moscow. [in Russian].
4. Havrysh, R. M. (1998). *Shkil'na diial'nist' zems'koho samovriaduvannia na Livoberezhnij Ukraini v 1865–1919 rokakh (Candidate's thesis)*. Poltava. [in Ukrainian].
5. Hrytsak, Ya. (2006). *Prorok u svoj vitchyzni. Franko ta joho spil'nota*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Pchuk, Yu. (n. d.). Yak ukrains'kykh selian vchyly chytaty: chytats'ki eksperymenty Kh. D. Alchevs'koi, B. D. Hrinchenka i S. Ya. An-s'koho na mezhi XIX–XX stolit'. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/311268345_ [in Ukrainian].
7. Kalachev, A. V. (n. d.). Cerkovno-prihodskaya shkola v sisteme narodnogo obrazovaniya. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/tserkovno-prihodskaya-shkola-v-sisteme-nachalnogo-narodnogo-obrazovaniya> [in Russian].
8. Karoieva, T. (2014). *Provintsiia u halaktytsi Hutemberha: knyzhkova kul'tura podolian druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.* Vynytisia. [in Ukrainian].
9. Koliada, I. A., & Kovalchuk, T. V. (2017). Uchast' povitovykh orhaniv zems'koho samovriaduvannia v rozvytku pochatkovoї osvity Ukrainy (druha polovyna 1860-kh rr.). *Problemy istorii Ukraini XIX — počatku XX st. — Problems of the history of Ukraine of XIX — beginning XX cc.*, (27), 206–216. [in Ukrainian].

10. Kosholap, O. F. (2012). Politychni peredumovy rozvytku osvity na Podilli v poreformenij period. *Zbirnyk naukovykh prats' Khmel'nyts'koho instytutu sotsial'nykh tekhnologij universytetu Ukraina*, (5), 91–92. [in Ukrainian].
11. Krasovskyi, Ya. (2007). Podil's'kyj selianyn poreformenoi doby v otsyntsi avtoriv "Podol'skykh eparkhyal'nykh vedomostej". *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhajla Kotsiubyns'koho. Serii: Istorii*, (12), 199–203. [in Ukrainian].
12. Len, A. (2012). Zabezpechennia kharchovoi promyslovosti Ukrainy inzhenerno-tekhnichnymi kadramy v druhij polovyni XIX — na pochatku XX st. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: istorii*, (2), 38–43. [in Ukrainian].
13. Levchenko, I. M. (2002). Rol' narodnoi initsiatyvy v rozvytku pochatkovoї ta sereďnoї osvity na Livoberezhnij Ukraini v 1825–1860 rr. (*Candidate's thesis*). Zaporizhia. [in Ukrainian].
14. Miroshnichenko, P. Ya. (1999). *Kul'tura russkogo i ukraïnskogo krest'yanstva konca e'poxi feodalizma (1760–1861 gg.)*. Donetsk. [in Russian].
15. Okushova, G. A., & Pianykh, E. G. (2010). Narodnaya shkola v dorevolucionnoj Rossii: teoretiko-metodologicheskie osnovaniya i organizacionnaya praktika. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, 11, 70–71. [in Russian].
16. Pererva, V. (2008). *Istoriia shkil'nytstva v mistakh i selakh Kyivsčyny XIX — pochatku XX st.* Bila Tserkva. [in Ukrainian].
17. Petrenko, I. M. (2002). Yakoiu bula osvita v tserkovnoparafiial'nykh shkolakh Poltavs'koi hubernii. *Postmetodyka*, 5–6, 33–38. [in Ukrainian].
18. Petrenko, I. M. (2008). *Tserkovnoparafiial'ni shkoly Livoberezhnoi Ukrainy v systemi osvity polityky uriadu Rosijs'koi imperii (1884–1917 rr.)*. Poltava. [in Ukrainian].
19. Prysiazhniuk, Yu. (2007). *Ukraïns'ke selianstvo Naddnyprians'koi Ukrainy: sotsio-mental'na istoriia druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.* Cherkasy. [in Ukrainian].
20. Yurchenko, O. (2015). Rozvytok osvity na Podilli na pochatku XX stolittia. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho lnhvistychnoho universytetu*, (20), 87–98. [in Ukrainian].
21. Zotova, O. I., Novikov, V. V., & Shorokhova, E. V. (1983). *Osobennosti psixologii krest'yanstva (proshloe i nastoyashhee)*. Moscow. [in Russian].